

Aspects of Contextual Translation of Phraseologisms. Case Study

Aspecte ale traducerii contextuale a frazeologismelor. Studiu de caz

Ramona-Olga POHOAȚĂ

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

E-mail: ramona.pohoata@yahoo.com

Abstract

*As they are stable word combinations with formal unity, but, most of all, with semantic unity and peculiarities, phraseologisms often cause translation difficulties. Whether they refer to cultural aspects that are specific to a certain community or their meaning can no longer be constructed from the meanings of their components – as they refer to obsolete extralinguistic realities –, or their source is globally known or they are the reflection of an universal perception of reality, the phraseological units must be translated only according to their context, in both languages. From this perspective we will analyze the Romanian translation of a fragment of the novel *Las inquietudes de Shanti Andía*, by Pío Baroja.*

Rezumat

*Fiind structuri stabile din cuvinte ce prezintă unitate formală, dar mai ales unitate și particularități semantice, frazeologismele adesea prezintă dificultăți de traducere. Fie că invocă aspecte culturale proprii unei anumite comunități, că sensul lor nu mai poate fi recuperat din sensurile elementelor componente care fac referire la realități extralingvistice perimate, că au surse cunoscute la nivel universal sau că sunt reflecția unui mod universal de a percepe realitatea, unitățile frazeologice trebuie traduse numai ținând cont de contextul lor, în ambele limbi. Vom analiza din această perspectivă traducerea în limba română a unei părți a romanului *Las inquietudes de Shanti Andía*, de Pío Baroja.*

Keywords: *phraseologism, phraseological unit, translation, context.*

Cuvinte cheie: *frazeologism, unitate frazeologică, traducere, context.*

I. Dificultăți în traducerea frazeologismelor

Frazeologismele sunt construcții cu un statut aparte în limbă. Ele sunt îmbinări de cuvinte care se supun regulilor de combinare sintagmatică, la fel ca oricare alte îmbinări, însă prezintă caracteristici care se reflectă în plan semantic, astfel încât traducerea lor poate deveni un demers dificil.

Aceste unități stabile se deosebesc de *tehnica liberă a discursului* [1], prin frecvență (atât frecvența de coapariție, cât și frecvența în uz), variație (putând prezenta modificări, dar și variante), instituționalizare (convenționalizare, reproductibilitate), stabilitate (fixare și specializare semantică) și idiomaticitate [2], trăsăturile invocate aflându-se într-un raport de strânsă interdependență și actualizându-se în grade diferite pentru fiecare dintre clasele de frazeologisme.

Frecvența de coapariție a unor elemente lexicale, conjugată cu frecvența utilizării de către comunitatea lingvistică a construcției rezultate din combinarea acestora, face ca îmbinarea să devină recognoscibilă ca unitate. Unele construcții prezintă variație lexicală, elementele constitutive putând comuta (*alzarse / cargar con el santo y la limosna*, „a fura absolut totul”), caz în care putem vorbi de variante, iar altele suferă variații prin derivare (*ser un culo / culillo de mal asiento*, vulgar sau umoristic, „persoană care își schimbă des domiciliul, serviciul etc.”), sau prin schimbarea valorii gramaticale (*meter la pata – metedura de pata*).

Prin repetarea intensivă, aceste îmbinări de cuvinte se instituționalizează, devin recognoscibile și ajung să fie învățate ca unități indisolubile și să fie reproduse ca atare. Acest uz

repetat, datorat pătrunderii în conștiința comunității, le conferă stabilitate. Cu cât frazeologismul se repetă mai des, cu atât el devine mai stabil, formal, dar și semantic. În diacronie, sensul acestor structuri se specializează într-un grad variabil, uneori nemaiputând fi recuperat din sensurile elementelor componente, devenind idiomatice. De cele mai multe ori, vorbitorul contemporan nu mai reușește să facă legătura între frazeologism și realitatea extralingvistică perimată la care acesta făcea referire inițial, însă preia construcția ca atare, cu forma și sensul contemporan lui, aparent nemotivat. Aceste situații de opacitate semantică pun probleme în momentul traducerii și se identifică, în genere, în cazul locuțiunilor.

Un alt tip de frazeologisme în cazul cărora redarea într-o altă limbă se face cu dificultate îl reprezintă acelea de natură culturală, adânc înrădăcinate în istoria comunității, caracterizate printr-un grad înalt de motivare socioculturală care obligă asocierea formei și conținutului lor cu o situație extralingvistică specifică și incomparabilă cu aspecte similare din alte limbi și culturi. Acestea, reprezentate de cele mai multe ori de paremii, surprind aspecte de mentalitate și tradiție dificil de descifrat pentru lumea exterioară.

De altfel, traducerea în sine reprezintă un act cultural. Contacte consistente de ordin cultural, care au permis maselor accesul la multiple alte modele mentale, la alte spații în care nu au reușit să pășească fizic, s-au făcut – și se fac în continuare – prin intermediul traducerilor. Traducerea nu înseamnă doar transmiterea unei informații într-un alt idiom, ci recrearea, folosind mijloacele altei limbi, a unui întreg context cu toate caracteristicile lui diastratice, diafazice, diatopice etc.

Traducerea unui frazeologism, însă, implică și rezolvarea unor situații aparte. Prima dintre ele este identificarea lui în text, o etapă importantă, deoarece o parte dintre frazeologisme au un omofon literal al cărui sens îl constituie, de această dată, suma sensurilor elementelor componente. Locuțiunea *a da cu bâta în baltă*, de pildă, înseamnă „a face o gafă”, dar nu este exclus ca, într-un context diferit, această succesiune de cuvinte să aibă sens literal, „a lovi într-o baltă cu o bătă”. De asemenea, nerecunoașterea unei unități frazeologice ca atare poate duce la calchierea ei și la redarea altui sens decât cel din textul original. Acest prim pas presupune, deci, un oarecare nivel de competență lingvistică, deși vorbitorii nativi ai unei limbi sunt capabili să recunoască și intuitiv astfel de construcții.

Următoarea etapă se referă la interpretarea unității în contextul ei mai larg. Luarea în considerare a aspectelor diastratice, diafazice și diatopice, a elementelor de stil proprii autorului, a scopului textului tradus etc. este esențială pentru înțelegerea cât mai exactă a sensului frazeologismului în context, dar și pentru redarea ulterioară în altă limbă, pentru că etapa căutării corespondenței în limba a doua – ce înseamnă o echivalare a sensului – trebuie urmată de una a căutării formei potrivite, capabile să redea toate acele aspecte contextuale. Receptorul noului text, cel tradus, trebuie să îl poată resimți ca *natural*.

Întregul proces nu descrie o axă unidirecțională de la textul original la textul tradus, ci implică reveniri dese asupra ansamblului de date atât de relevant pentru o traducere complexă și completă, subordonată redării sensului.

II. Tipuri de corespondență frazeologică

Așa cum în rândul frazeologismelor există unități dificil de tradus prin caracterul specific unei singure comunități, există și unități frazeologice comune mai multor culturi, perfect echivalente în limbile acestora. Pe de o parte poate fi vorba despre frazeologisme culte, cu originea în fapte de limbă cunoscute la nivel universal, precum fragmente biblice sau religioase (rom. *cele zece porunci*, sp. *los diez mandamientos*, rom. *pâinea noastră cea de toate zilele*, sp. *nuestro pan de cada día*), fragmente din texte literare (eng. *to be or not to be* [3] > rom. *a fi sau a nu fi*, sp. *ser o no ser*), cuvinte ale unor persoane celebre (*cogito ergo sum* – René Descartes > rom. *gândesc, deci exist*, sp. *pienso, luego existo; eppur si muove*, lit. „și totuși se mișcă”, – Galileo Galilei > rom. *și totuși se învârte*, sp. *y sin embargo se mueve*), frazeologisme livrești cu sursa în literatura universală (rom. *călcâiul lui Ahile*, sp. *el talón de Aquiles*; rom. *calul troian*, sp. *el caballo de Troya*; rom.

lampa lui Alladin, sp. *la lámpara de Aladino* etc.) sau terminologie din sfera patrimoniului cultural internațional (rom. *teorema lui Pitagora*, sp. *la teorema de Pitágoras*).

Pe de altă parte, însă, poate fi vorba despre aspecte comune ale mentalității globale, universalii de gândire care demonstrează un mod comun de percepere a realității extralingvistice la popoare diferite care au avut sau nu contact (rom. *a rupe tăcerea*, sp. *romper el silencio*, eng. *to break the silence*) sau poate fi vorba despre calchiera unor construcții (fr. *à première vue* > rom. *la prima vedere* [4], eng. *to smoke the peace pipe* > rom. *a fuma pipa păcii*) ori preluarea lor ca atare din alte limbi (lat. *in vino veritas*, lat. *magna cum laude*, lat. *errare humanum est*, fr. *comme ci comme ça*, acestea din urmă folosite și în forma tradusă: *a greși e omeneste*, respectiv *așa și așa*).

În momentul redării frazeologismelor într-o altă limbă, și în funcție de încadrarea lor în una dintre categoriile de mai sus, se pot identifica următoarele situații posibile:

- corespondență totală atât semantică (condiție *sine qua non* a actului de traducere), cât și formală (sp. *morderse la lengua* și rom. *a-și mușca limba*, sp. *quedarse con la boca abierta* și rom. *a rămâne cu gura căscată*, sp. *lavarse los manos* și rom. *a se spăla pe mâini*, sp. *con el rabo entre las piernas* și rom. *cu coada între picioare*);

- corespondență semantică totală și formală parțială (sp. *con el corazón en la mano* și rom. *cu mâna pe inimă*, sp. *poner el carro delante de las mulas* și rom. *a pune carul dinaintea boilor*, sp. *de tal palo, tal astilla* și rom. *așchia nu sare departe de trunchi*);

- corespondență semantică totală și lipsa unei corespondențe formale (sp. *empinar el codo* și rom. *a trage la măsea*);

- corespondență formală parțială și lipsa unei corespondențe semantice (sp. *sacarle las castañas del fuego a alguien*, „a soluționa problemele cuiva”, și rom. *a scoate castanele din foc cu mâna altuia*, „a-și rezolva problemele folosindu-se de cineva”);

- corespondență semantică parțială sau inexistența unei corespondențe semantice, situație în care se recurge la ajutor extrafrazeologic, la parafrizare sau la calchiere.

Ceea ce traducătorul trebuie să urmărească este corespondența contextuală, astfel încât uneori calchiera este mai potrivită decât un echivalent perfect, dacă respectă cerințele cadrului mai larg în care este situată unitatea frazeologică și dacă produce o metaforă inteligibilă în textul tradus. Drept urmare, având la dispoziție mai multe variante de traducere, nu este obligatoriu ca cea aleasă să fie tot o unitate frazeologică.

III. Studiu de caz: *Las inquietudes de Shanti Andia*, Pío Baroja

Vom urmări, din punctele de vedere discutate mai sus, traducerea frazeologismelor din prima parte a romanului lui Pío Baroja, *Peripețiile lui Shanti Andia* [5], tradus din limba spaniolă de Andrei Ionescu [6].

Medic care a renunțat la profesia lui pentru a scrie literatură, Pío Baroja (1872-1956) este unul dintre tinerii scriitori fondatori ai grupului *la Generación del '98*, afectați, după pierderea coloniilor spaniole în 1898 în urma războiului cu Statele Unite, de criza socio-politică și morală pe care o resimțea Spania. Deși contestat ca grup literar, Generația '98 se caracterizează printr-o atitudine critică și pesimism. Relevant pentru studiul de față, limbajul preferat este unul mai apropiat de cel al străzii, cu sintaxă simplă, propoziții scurte, vocabular sărac și recuperare a cuvintelor tradiționale.

În *Las inquietudes de Shanti Andia*, stilul lipsit de artificii conferă realism vocii protagonistului narator, un marinar basc care își și cere scuze, în primele pagini ale cărții, pentru simplitatea scriiturii. Cartea narează câteva peripeții ale marinarului din copilărie până la maturitatea acestuia, însă, la un moment dat, alt personaj preia rolul principal și narează aventurile proprii pe mare.

În primele două subcapitole ale romanului, în care vom urmări traducerea frazeologismelor, discursul îi este atribuit unui bătrîn marinar care își scrie memoriile. Deși în *ars poetica* din incipit naratorul personaj își apreciază stilul ca fiind unul colocvial, destinat lecturii colegilor de cârciumă, mai curând decât a criticilor literari, discursul este al unui intelectual, scriitor pasionat și îngrijit, dar

simplic. Traducerea românească respectă aceste atribute ale textului spaniol și îi imprimă, pe alocuri, atmosfera unor vremuri de demult. De pildă, în |1.| *digno de* poate fi tradus și prin echivalentul românesc *demn de*, însă considerăm nimerită alegerea cuvântului de origine slavă în detrimentul celui cu etimon latinesc, întrucât crează cititorului senzația de autenticitate.

- |1.| *Hoy, a casi nadie le ocurre algo digno de ser contado.* – Astăzi aproape nimănui nu i se întâmplă ceva vrednic de a fi povestit.

Nu la fel de potrivite sunt alegerile lui Andrei Ionescu în cazurile |2.|, |3.| și |4. |: ignorarea locuțiunii *un poco* |2.| este nejustificată și duce la omiterea sensului de intensitate scăzută a acțiunii, necesar într-un context în care naratorul preferă o ironie subtilă stilului direct și critic. Locuțiunea ar fi putut fi redată prin adverbe de tipul *puțin, un pic, oarecum, întrucâtva* sau *cam* (ultimul intercalat între auxiliar și participiu).

- |2.| *Nos reímos en casa un poco de estos elogios* – Acasă ne-am amuzat [ø] de aceste laude

În |3. |, opțiunea pentru echivalarea construcției *había pasado a mejor vida*, lit. „trecuse într-o viață mai bună”, cu o formulă neologică, neutră din punct de vedere stilistic, *fusese suprimat*, are dezavantajul de a nu reda tocmai atitudinea ironică față de încetarea publicării ziarului și a memoriilor lui Shanti, implicit. Atât personificarea publicației, atribuindu-i o unitate frazeologică cu trăsătura semantică [+animat], cât și ludicul exprimării pot fi recuperate prin traducerea cu *se dusese în lumea celor drepti* – corespondent diastratic al formulei inițiale.

- |3.| *El Correo había pasado a mejor vida* – ziarul fusese suprimat

Textul final nu trebuie să păstreze urme ale procesului de traducere, ci trebuie să creeze cititorului senzația că a fost scris direct în limba de traducere. Din această perspectivă, o situație precum |4. |, unde nu numai că formula aleasă, *în afară de cazul când*, prezintă o aliterație cacofonică, dar nici nu este proprie limbii române, ar trebui evitată. *Decât dacă* sau *dacă nu cumva* sunt, credem, soluții mai potrivite.

- |4.| *a no ser que se exageren y se transformen* – în afară de cazul când sunt umflate și transfigurate

Fiind vorba despre limbi înrudite, este firesc ca situațiile de corespondență formală și semantică totală să fie frecvente. |5. |, |6. |, |7. | și |8. | sunt numai câteva dintre ele, cu precizarea că |5. | este o ilustrare a modului diferit în care se face negația în cele două limbi: dacă în spaniolă conjuncția copulativă *ni* exclude prezența adverbului de negație *no*, în română *nici* cere obligatoriu negarea verbului predicat cu *nu*. Astfel de fenomene de la nivel morfologic pot duc la diferențe formale la nivel frazeologic.

- |5.| *ni nuestros pensamientos tienen bastante interés para ser comunicados a los demás* – nici gândurile noastre nu prezintă destul interes pentru a fi împărtășite celorlalți

- |6.| *y el recordarlos, sin duda* – și fără îndoială că amintirea lor

- |7.| *me daba la impresión de hallarse escritos por otro* – îmi dădea impresia că erau scrise de altcineva

- |8.| *mi amor propio de literato* – amorul propriu de literat.

- [9.] *la moral era una cuestión de paralelo* – morala era o chestiune de comparație

Un alt caz de negație simplă din limba spaniolă care se redă prin dublă negație în limba română este [10.], care ilustrează o corespondență semantică totală între cele două unități frazeologice.

- [10.] *No tenía la menor intención de dar mis cuartillas a la imprenta* – N-aveam nici cea mai mică intenție să încredințez tiparului însemnările mele,

[11.], însă, este o falsă echivalență, întrucât în ambele limbi adjectivul *diferentes*, respectiv *diferite*, suferă o schimbare semantică în funcție de topică. Astfel, antepus, el este sinonim cu sp. *varias* și rom. *variate*, iar postpus este sinonim cu sp. *distintas* și rom. *distincte*. Varianta corectă ar fi fost, așadar, *diferite stări de spirit*.

- [11.] *diferentes estados de ánimo* – stări de spirit diferite

Dintr-o perspectivă mai largă asupra frazeologiei, dat fiind că perifrazele verbale prezintă trăsăturile frazeologismelor (v. *supra*), acestea pot fi considerate unități frazeologice. În limba română nu există o construcție precum *ir* + gerunziu [12.] din spaniolă, care să descrie un proces în desfășurare treptată, prelungită și după momentul comunicării. De aceea sunt necesare mijloace suplimentare pentru traducerea perifrizei *va uniformando*. Soluția lui Andrei Ionescu sugerează caracterul progresiv al acțiunii.

- [12.] *La sociedad va uniformando la vida, las ideas, las aspiraciones de todos* – Societatea uniformizează din ce în ce mai mult viața, ideile, aspirațiile tuturor.

Traducerea numelor proprii se abordează diferit în funcție de tipul numelui și de tipul textului care se prelucrează. În *Peripețiile lui Shanti Andía*, întrucât pentru *Cabo de Buena Esperanza* și *Cabo Verde* există echivalente geografice în limba română, autorul a ales să le folosească pe acestea, astfel încât topinimele să fie recognoscibile pentru cititorul român ([14.]). Considerăm potrivită și traducerea numelui periodicului *El Correo de Lúzaro* ([13.]), varianta *Curierul de Lúzaro* invocând titluri de ziare autohtone.

- [13.] *cuando salió El Correo de Lúzaro* – când a apărut *Curierul de Lúzaro*

- [14.] *Así, los que se dirigían al Cabo de Buena Esperanza, al llegar a las islas de Cabo Verde marchaban al Brasil* – Cei care se îndreptau spre Capul Bunei Speranțe, ajungând la insulele Capului Verde, porneau spre Brazilia

În fragmentul [15.], unde naratorul îi dezaprobă pe cei care trăiesc urmărind orbește un scop și astfel nu se bucură de frumusețea traiului în sine, traducătorul redă *sensatos* prin *cu scaun la cap*. Deși ambele înseamnă „înțelept”, fac parte din registre diferite: cuvântul spaniol este neutru, lipsit de conotații, iar locuțiunea românească este colocvială, chiar populară. Mai mult, *sensatos* vine să completeze, voit, o succesiune de atribute la fel de ironic înălțătoare, de aceea considerăm că varianta perfect echivalentă, *înțelepți*, este mai nimerită în acest context pentru a crea același sens în textul final.

- [15.] *Debe ser grande el asombro de esos* – Mare trebuie să fie uimirea acestor oameni

hombres discretos, previsores y sensatos chibzuiți, prevăzători și cu scaun la cap

Alte exemple de traducere a unui singur lexem printr-o unitate frazeologică ([16.], [17.]), de data aceasta potrivite, reflectă tocmai respectarea postulatului obținerii unui text fluent, cu o exprimare proprie limbii în care se face traducerea.

- [16.] *Yo, en cierta época de mi existencia, he pasado por algunos momentos difíciles,* – În ceea ce mă privește, într-o anumită epocă a existenței mele, am trecut prin câteva momente grele
- [17.] *Según la gente de mi pueblo* – După părerea celor din micul port în care m-am născut

În fragmentul [18.], însă, lexemul din textul sursă, *seguramente*, a fost echivalat cu un frazeologism (*în ruptul capului*) al cărui sens nu mai este acela de a insista asupra veridicității informației: „în mod sigur”, ci se referă la o negare vehementă, reluată în traducere prin încă două adverbe negative. Se produce un efect de o intensitate mult mai mare decât cea intenționată în textul spaniol.

- [18.] *Seguramente, no; el mar entonces no era tan bueno como hoy* – Nu, în ruptul capului nu; marea nu era pe atunci atât de bună ca astăzi

Am observat, mai sus (v. [4.]), o situație în care soluția găsită de traducător nu este compatibilă cu o limbă română fluentă. Iată și una contrară, unde Andrei Ionescu evită să calchiese o formulă discursivă interogativă, nespecifică limbii române (dar frecventă în limba spaniolă): *¿quién lo duda?*, și preferă să o redea printr-o unitate enunțiativă: *fără nici o îndoială*.

- [19.] *Todo ello es mejor, ¿quién lo duda?* – Toate astea sunt bune, fără nici o îndoială.

[20.] reprezintă încă un caz în care opțiunea traducătorului de a schimba topica duce la o modificare de sens. Antepunerea lexemului *máquina* din textul spaniol presupune o accentuare a importanței rolului mașinii în propulsarea vaporului. Problema aici nu o reprezintă, deci, soluția de traducere *este pus în mișcare*, ci topica, cea recomandabilă fiind *Astăzi, mașina este cea care pune în mișcare vaporul, ceva exact, matematic*.

- [20.] *Hoy, es la máquina la impulsadora del barco, algo exacto, matemático* – Astăzi, vaporul este pus în mișcare de mașină, ceva exact, matematic

Concluzii

Traducerea unui text care conține frazeologisme nu se reduce la a găsi corespondentul unității frazeologice în limba în care se operează traducerea, ci se extinde la o verificare a valabilității acestuia în contextul noii limbi, redând toate aspectele semantice din textul sursă. Astfel, uneori, frazeologismele traduse antrenează modificări importante în jurul lor pentru a se integra natural într-o exprimare specifică limbii țintă. Scopul, deci, nu este găsirea unei unități de același fel care să fie o oglindire cât mai fidelă a celei dintâi, ci identificarea unei unități frazeologice, lexicale, sau a unei îmbinări libere de cuvinte, care să creeze asupra cititorului traducerii același efect ca textul sursă.

References

- [1] Coșeriu E., *Lecții de lingvistică generală*, Editura ARC, București, 2000, pp. 258-259.
 [2] Corpas Pastor G., *Manual de fraseología española*, Gredos, Madrid, 1996, pp. 20 *et seq.*
 [3] Shakespeare W., *Hamlet*, Actul III, Scena I.
 [4] Hristea T., *Contribuții la studiul etimologic al frazeologiei române moderne*, în „Limba Română”, XXVI, nr. 6, 1977, p. 592.
 [5] Baroja, P., *Las inquietudes de Shanti Andía*, Alianza Editorial, Madrid, 2004 [prima ediție în 1911].
 [6] Baroja, P., *Peripețiile lui Shanti Andía*, traducere din limba spaniolă și prefață de Andrei Ionescu, Curtea Veche, București, 2006.

Surse

- Baroja, Pío, *Las inquietudes de Shanti Andía*, Alianza Editorial, Madrid, 2004
 Baroja, Pío, *Peripețiile lui Shanti Andía*, traducere din limba spaniolă și prefață de Andrei Ionescu, Curtea Veche, București, 2006

Bibliography

- ***, *Diccionario de la lengua española*, ediția a XXII-a, www.rae.es, august 2011
 Berg, I., *Dicționar de cuvinte, expresii, citate celebre*, Editura „Saeculum” și „Vestala”, București, 1995
 Cantera Ortiz de Urbina, Jesús, *Diccionario de fraseología española: locuciones, idiotismos, modismos y frases hechas usuales en español*, Abada Editores, Madrid, 2007
 Corpas Pastor, Gloria, *Manual de fraseología española*, Gredos, Madrid, 1996
 Coșeriu, Eugeniu, *Lecții de lingvistică generală*, Editura ARC, București, 2000
 Hristea, Theodor, *Contribuții la studiul etimologic al frazeologiei române moderne*, în „Limba Română”, XXVI, nr. 6, 1977, pp. 587-598
 Neagu, V., Necheș, M., Șandru-Mehedinți, T., Albu, M., *Dicționar frazeologic spaniol-român*, Editura Univers Enciclopedic, București, 2008
 Seco, Manuel, Andrés, Olimpia, Ramos, Gabino, *Diccionario fraseológico documentado del español actual: locuciones y modismos españoles*, Santillana, Madrid, 2004
 Teodorovici, Constantin, Pisot, Rafael, *Dicționar român-spaniol de expresii și locuțiuni*, Polirom, București, 2005

